

М. Сибільов, член-кореспондент
АПрН України

Підстава та умови цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань за чинним Цивільним кодексом України

Питання цивільно-правової відповідальності завжди викликали інтерес науковців. Цій проблематиці приділяли увагу, зокрема, С. Братусь¹, В. Грибанов², О. Йоффе³, О. Красавчиков⁴, Г. Матвеев⁵, А. Савицька⁶, В. Тархов⁷. Вони досліджували як сутність цивільно-правової відповідальності, так і її функції, види, підстави, умови та розмір. Цивільно-правова відповідальність розглядалася і з загальноногалузевих позицій, і з позицій окремих її інститутів. В останньому випадку переважно аналізувалися норми, що передбачали відповідальність за порушення у сфері договірних зобов'язань.

Слід зауважити, що зазначені дослідження базувалися на методологічних положеннях загальної теорії радянського права. Йдеться про положення щодо єдності радянського соціалістичного права та невизнання об'єктивного характеру його поділу на приватне і публічне. Невипадково Г. Матвеев відзначав, що радянське соціалістичне право, яке не знає поділу на приватне і публічне, покликане до захисту суспільного, політичного і економічного ладу соціалізму, а тому будь-які посягання на цей лад, що загрожують інтересам соціалістичного суспільства і його громадян, викликають

¹ Див: *Братусь С. Н.* Юридическая ответственность и законность. — М., 1976.

² Див: *Грибанов В. П.* Пределы осуществления и защиты гражданских прав. — М., 1972.

³ Див: *Йоффе О. С.* Ответственность по советскому гражданскому праву. — Л., 1955.

⁴ Див: *Красавчиков О. А.* Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав. — Свердловск, 1973. — С. 5—16.

⁵ Див: *Матвеев Г. К.* Основания гражданско-правовой ответственности. — М., 1970.

⁶ Див: *Савицька А. М.* Суть цивільно-правової відповідальності // Юридична відповідальність / За ред. Н. І. Титової. — Львів, 1975.

⁷ Див: *Тархов В. А.* Ответственность по советскому гражданскому праву. — Саратов, 1973.

негативну санкцію з боку Радянської держави¹. Саме з огляду на ці методологічні засади цивільна відповідальність розглядалась дослідниками як різновид юридичної відповідальності і пов'язувалась із застосуванням до правопорушника засобів державного примусу. Тим самим цивільні правопорушення переводились у площину, де поруч з ними знаходились будь-які правопорушення, в тому числі злочини, адміністративні та дисциплінарні проступки. Ось чому цивільно-правова відповідальність розглядалась як одна із форм державного примусу, пов'язана із застосуванням санкцій. До ознак цивільно-правової відповідальності, крім державного примусу, відносили суспільний осуд поведінки правопорушника та настання для нього негативних наслідків.

Можливість реалізації цивільно-правової відповідальності в безспірному порядку і навіть добровільно покладений на себе боржником обов'язок шляхом сплати сум неустойки або збитків потерпілій стороні розглядалися деякими науковцями як такі, що не змінюють її державно-примусового характеру².

Водночас дослідники звертали увагу і на таке. По-перше, цивільно-правова відповідальність — це не просто санкція за правопорушення, а лише така санкція, яка тягне для правопорушника відповідні негативні наслідки у вигляді позбавлення його суб'єктивних цивільних прав або покладення на нього нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків³. Інші санкції, за допомогою яких також здійснюється захист порушеного права, не визнавалися мірами цивільно-правової відповідальності. Йшлося про санкції, спрямовані на примусове здійснення невиконаного обов'язку, та про так звані оперативні санкції⁴. По-друге, цивільно-правовій відповідальності притаманні певні особливі риси, які надають можливість виокремлювати її з-поміж інших видів юридичної відповідальності (майновий характер цивільно-правової відповідальності, здійснення її в межах правовідношення між потерпілою особою та правопорушником, її спрямованість на поновлення або компенсацію порушеного права потерпілої особи та відповідність розміру відповідальності розміру завданої шкоди чи збитків).

Зазначені методологічні засади давалися взнаки і при вирішенні питання щодо підстав та умов цивільно-правової відпові-

¹ Див: *Матвеев Г. К.* Вказ. праця. — С. 182.

² Див: *Пугинский Б. И.* Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. — М., 1984. — С. 137.

³ Див.: *Иоффе О. С.* Обязательственное право. — М., 1975. — С. 97.

⁴ Див: *Савицька А. М.* Вказ. праця. — С. 9–10.

дальності. Визнання фактичною підставою цивільно-правової відповідальності складу цивільного правопорушення та виокремлення об'єктивних і суб'єктивних ознак цього складу фактично призводили до перенесення в сферу цивільного права кримінально-правових конструкцій.

Хоча новий Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. (далі — ЦК) містить низку новел стосовно цивільно-правової відповідальності, вони ще не стали предметом спеціальних досліджень. Сучасні дослідники, зокрема О. Васьковський, С. Лепіх, В. Мусієнко, Н. Федорченко, І. Якубовський, в дисертаційних дослідженнях торкалися положень цивільно-правової відповідальності лише за порушення окремих видів договірних зобов'язань¹. Заслуговує на увагу дослідження А. Ткачука², здійснене з урахуванням окремих новел ЦК, в якому запропоновано новий підхід до розуміння сутності договірної відповідальності як правового засобу узгодження законних інтересів кредитора і боржника за допомогою певних матеріально-правових і процесуально-правових гарантій.

Ця стаття має на меті аналіз положень ЦК щодо підстави та умов цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Визнання об'єктивного характеру поділу права на приватне і публічне дає підстави стверджувати, що категорія «відповідальність» є іманентною виключно сфері цивільного (приватного) права і не може розглядатися як загально-правова категорія. Загально-правовою (родовою) категорією, пов'язаною із вчиненням особою правопорушення, слід визнати категорію «примус», що застосовується до правопорушника. Види примусу залежать від сфери, в якій сталося правопорушення.

При вчиненні правопорушення у сфері публічного права формою такого примусу є покарання, що спрямоване безпосередньо на особу правопорушника і зачіпає його особистий статус. Воно

¹ Див: *Васьковський О. В.* Правове регулювання відносин за договором на розрахунково-касове обслуговування: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2004; *Лепіх С. М.* Кредитний договір: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2004; *Мусієнко В. В.* Цивільно-правові аспекти договору оренди державного та комунального майна: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ. — 2003; *Федорченко Н. В.* Договір доручення: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2004; *Якубовський І. Є.* Договір фінансового лізингу: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2003.

² Див: *Ткачук А. Л.* Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2002.

здійснюється в межах публічно-правових відносин, суб'єктами яких виступають, з одного боку, публічна влада в особі відповідних органів та їх посадових осіб, а з другого — правопорушник. За своєю сутністю ці відносини є відносинами юридично нерівних осіб (відносини влади і підкорення). Склади правопорушень у сфері публічного права, види покарань за них та процедура їх застосування заздалегідь встановлені законодавчими приписами, що мають імперативний характер. Критерієм міри покарання виступає перш за все вина правопорушника.

При вчиненні правопорушення у сфері приватного права, зокрема при порушенні договірних зобов'язань, формою такого примусу є цивільно-правова відповідальність, спрямована не на особу правопорушника, а на її майнову сферу, а тому вона не зачіпає особистого статусу правопорушника. Цивільно-правова відповідальність здійснюється в межах приватноправових відносин, суб'єктами яких виступають особа, що зазнала майнових чи немайнових втрат, та правопорушник. За своєю сутністю ці відносини є відносинами осіб, що не підпорядковані одна одній (відносини юридичної рівності). При цьому не виникає необхідності у закріпленні окремих складів правопорушень. Достатнім є закріплення в ЦК загальних правових наслідків порушення зобов'язання, які мають універсальний характер і охоплюють міри цивільно-правової відповідальності, до яких належить відшкодування збитків та моральної шкоди, а також сплата неустойки. Критерієм міри обсягу цивільно-правової відповідальності є не вина правопорушника, а перш за все розмір завданих збитків.

З урахуванням викладеного слід погодитись з висновком про те, що підставою цивільно-правової відповідальності взагалі є порушення суб'єктивного цивільного права¹. Це стосується і сфери договірних відносин. Порушення суб'єктивного права у цій сфері проявляється у порушенні договірних зобов'язань (ст. 610 ЦК).

Для застосування цивільно-правової відповідальності до особи, що порушила суб'єктивне право, необхідно є наявність певних вимог, передбачених законом. Ці вимоги є умовами цивільно-правової відповідальності. Такими умовами є протиправність поведінки правопорушника; наявність негативних наслідків у особи, суб'єктивне право якої було порушено; причинний зв'язок між протиправною поведінкою правопорушника та негативними наслідками; вина правопорушника.

¹ Див.: Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая. Общие положения. — М., 1999. — С. 705.

Оскільки порушення суб'єктивного права у сфері договірних відносин проявляється в невиконанні чи неналежному виконанні зобов'язання, протиправною у цій сфері відносин є така поведінка (дія чи бездіяльність) правопорушника, яка не відповідає вимогам, що ставляться до належного виконання зобов'язання. З урахуванням загальних умов виконання зобов'язання, закріплених у ст. 526 ЦК, йдеться про поведінку, що порушує умови договору та вимоги актів цивільного законодавства. При цьому слід враховувати, що однією із засад сучасного цивільного законодавства визнається свобода договору (ст. 3 ЦК). Це зумовило необхідність закріплення в ЦК, що проголошений основним актом цивільного законодавства України, правил про співвідношення актів цивільного законодавства і договору. Сутність цих правил, вміщених у ст. 6 ЦК, полягає в такому. По-перше, сторони мають право укладати неповнайменовані договори, тобто договори, не передбачені актами цивільного законодавства, в тому числі ЦК. По-друге, при укладанні повнайменованих договорів сторонам надано право врегулювати в них ті відносини, які не врегульовані актами цивільного законодавства. По-третє, сторони в договорі можуть відступати від положень актів цивільного законодавства і врегульовувати свої відносини на власний розсуд, крім випадків, коли в актах цивільного законодавства прямо вказано на неможливість відступати від положень, що містяться в них, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами. Отже, згідно з ЦК існують дві базові моделі правового регулювання договірних відносин — внутрішнє регулювання (саморегулювання) та зовнішнє регулювання¹. Сутність першої полягає в тому, що сторони скористалися наданою їм можливістю саморегулювання і обмежили коло умов договору лише ініціативними умовами. Це може бути тоді, коли акти цивільного законодавства щодо типу (виду) укладеного договору взагалі не передбачають кола обов'язкових умов, а також тоді, коли вони хоча і передбачають їх, але не містять прямого застереження про неможливість сторін відступати від цих вимог. Суть другої полягає в тому, що сторони можуть відмовитися від наданої їм можливості само-

¹ Детальніше про це див: *Сібільов М.* Базові моделі регулювання договірних відносин за новим Цивільним кодексом України // Українське комерційне право. — 2003. — № 4. — С. 17–20; *Його ж.* Акти цивільного законодавства і договір // *Методологія приватного права: Збірник наукових праць.* — К., 2003. — С. 158–163.

регулювання і погодитися на регулювання договірних відносин на підставі імперативних приписів, уміщених в актах цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, укладеного ними, хоча вони і не містять прямого застереження про неможливість відступу від їх вимог. Другою моделлю охоплюється і ситуація, при якій акти цивільного законодавства відносно типу (виду) договору, що уклали сторони, не тільки передбачають коло обов'язкових умов, а й містять застереження про неможливість відступу від їх вимог. Безумовно, зазначені положення повинні враховуватися при невиконанні чи неналежному виконанні договірних зобов'язань. Адже, з одного боку, протиправною має бути визнана поведінка, що порушує умови договору, хоч би вони і не були передбачені актами цивільного законодавства, а з другого — відступ сторін від імперативних приписів актів цивільного законодавства не завжди свідчить про протиправну поведінку сторони договірної зобов'язання. Якщо ж умови виконання зобов'язання відсутні в договорі і актах цивільного законодавства, критерієм протиправності поведінки особи мають бути згідно з ст. 526 ЦК її невідповідність звичаям ділового обороту чи вимогам, що звичайно ставляться.

Негативні наслідки як умова цивільно-правової відповідальності за порушення договірної зобов'язання проявляються перш за все у завданих порушником збитках. Саме тому згідно з ст. 623 ЦК боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторі завдані цим збитки. За загальним правилом, викладеним у ст. 22 ЦК, відшкодуванню підлягають збитки у повному обсязі, тобто як реальні збитки, так і упущена вигода, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Наявність збитків, завданих порушенням зобов'язання, та їх розмір у кожному конкретному випадку мають доводитися кредитором. Стаття 623 ЦК містить правило, яким слід керуватися кредиторі при визначенні збитків. Згідно з ним при визначенні збитків мають враховуватися ринкові ціни, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора у місці, де зобов'язання має бути виконане, а у разі, якщо вимога не буде задоволена добровільно, — у день пред'явлення позову. Суду надане право задовольняти вимоги кредитора по відшкодуванню збитків з урахуванням ринкових цін, існуючих на день прийняття ним відповідного рішення. При визначенні упущеної вигоди мають враховуватися заходи, вжиті кредитором для її одержання. Крім того, негативні наслідки порушення договірної зобов'язання можуть

проявлятися і в заподіянні особі моральної шкоди, яка підлягає відшкодуванню. Відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням договірної зобов'язання, може мати місце у випадках, передбачених договором чи законом. За загальним правилом, викладеним у ст. 23 ЦК, моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб, незалежно від майнової шкоди (збитків), яка підлягає відшкодуванню і не пов'язана з розміром цього відшкодування. Якщо інше не встановлено договором чи законом, моральна шкода відшкодовується одноразово. При визначенні розміру грошового відшкодування моральної шкоди суд має враховувати, зокрема, характер правопорушення, глибину душевних страждань та інші обставини, які мають істотне значення, а також вимоги розумності та справедливості.

Наявність такої умови цивільно-правової відповідальності, як причинний зв'язок між порушенням зобов'язання і настанням негативних наслідків, визначена наперед необхідністю встановлення того факту, що саме протиправна поведінка боржника, на якого покладається цивільно-правова відповідальність, є тією безпосередньою причиною, що завдала збитків та спричинила моральну шкоду кредиторів. В практичній площині питання про наявність або відсутність причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, що порушила зобов'язання, і настанням негативних наслідків у кредитора — це питання факту, яке має бути вирішене судом шляхом ретельної оцінки всіх фактичних обставин справи.

Вина в цивільному праві протягом тривалого часу, з уже викладених причин, розглядалась так само, як і в кримінальному праві, як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Якщо в публічному праві, зокрема праві кримінальному, вина є мірою обсягу покарання і тому цілком логічним є поділ вини на умисну та необережну форму, кожна з яких поділяється ще й на відповідні види, то в цивільному праві мірою обсягу відповідальності, як уже зазначалося, є не ступінь вини, а розмір завданих збитків. Це пов'язано з тим, що головною функцією цивільно-правової відповідальності є компенсаційна, сутність якої полягає у поновленні майнової сфери, а тому для її настання достатньо вини у будь-якій формі. Отже, поділ вини в цивільному праві на умисну та необережну, а останньої — на просту та грубу має певною мірою умовний характер. Реальне значення виокремлення умисної вини, що характеризується елементами наміру, проявляється лише в правилі, закріпленому в ч. 3 ст. 614 ЦК, згідно з яким правочин, що

обмежує чи скасовує відповідальність за умисне порушення зобов'язання. є нікчемним. Більш того, відповідно до ст. 614 ЦК договором або законом може передбачатися цивільно-правова відповідальність і без вини особи, що порушила зобов'язання, у тому числі й договірної. З урахуванням зазначених чинників ЦК відмовився від традиційного підходу до розуміння вини в цивільному праві. Про це свідчить правило, закріплене в абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК, згідно з яким особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Отже, є всі підстави стверджувати, що під виною ЦК визнає не психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її наслідків, а невжиття нею об'єктивно існуючих заходів, що залежать від неї і спрямовані на недопущення порушення зобов'язання. У такий спосіб вина в цивільному праві переводиться із сфери суб'єктивних психічних відчуттів у сферу об'єктивно можливої поведінки особи з урахуванням обставин конкретної ситуації. Нарешті, слід вказати і на те, що ЦК закріплює презумпцію вини порушника зобов'язання, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 614 ЦК відсутність своєї вини доводить особа, яка порушила зобов'язання.

Зазначені умови цивільно-правової відповідальності можуть мати як обов'язковий, так і факультативний характер, залежно від того, яка саме форма відповідальності застосовується до правопорушника. При застосуванні таких форм відповідальності, як відшкодування збитків та моральної шкоди, всі зазначені умови мають обов'язковий характер (крім випадків, коли відповідальність настає незалежно від вини правопорушника). Для застосування до правопорушника такої форми цивільно-правової відповідальності, як сплата неустойки, обов'язковий характер має лише умова щодо протиправної поведінки боржника.

Отже, категорія «відповідальність» є іманентною виключно сфері цивільного (приватного) права. Вона є формою примусу за правопорушення, вчинене у цій сфері права, зокрема за порушення договірних зобов'язань. Цивільно-правова відповідальність спрямована на майнову сферу правопорушника і не зачіпає його особистого статусу. Вона здійснюється в межах приватноправових відносин (відносин юридичної рівності). Для її здійснення не виникає необхідності в закріпленні окремих складів цивільних правопорушень, достатнім є закріплення в ЦК загальних правових наслідків порушення зобов'язання, які мають універсальний характер. Єдиною підставою цивільно-правової відповідальності є по-

рушення суб'єктивного цивільного права. Порушення суб'єктивного права у сфері договірних відносин проявляється у порушенні договірної зобов'язання. Для застосування цивільно-правової відповідальності необхідна наявність певних вимог, передбачених законом, які є її умовами (протиправність поведінки правопорушника, наявність негативних наслідків, причинний зв'язок між протиправною поведінкою правопорушника та негативними наслідками, вина). Зазначені умови, залежно від форми відповідальності, що застосовується до правопорушника, можуть мати обов'язковий чи факультативний характер. Закріплення в ЦК принципу свободи договору вплинуло на зміст такої умови цивільно-правової відповідальності, як протиправність поведінки особи, що порушила договірне зобов'язання. ЦК виходить з того, що негативні наслідки порушення договірної зобов'язання проявляються не тільки у завданих збитках, а й у заподіянні особі моральної шкоди. Нарешті, ЦК відмовився від традиційного підходу до розуміння вини в цивільному праві. Перспективним напрямком у розвитку теми цієї статті видається дослідження питань щодо форм вини в цивільному праві, обсягу цивільно-правової відповідальності та підстав її звільнення.

Надійшла до редколегії 25.05.04

В. Яроцький, доцент НЮА України

Категорія «об'єкт»: проблеми термінологічного використання у сфері дослідження правової природи цінних паперів

Категорія «об'єкт» була і є предметом постійної уваги у цивілістичних дослідженнях. В. Сенчищев відзначає можливість використання категорії «об'єкт» у чотирьох можливих термінологічних комбінаціях. Це, зокрема, «об'єкти цивільних прав», «об'єкти суб'єктивних прав», «об'єкти цивільних правовідносин» і «об'єкти правового регулювання»¹. Останніми можуть визнаватися не без-

¹ Див.: Сенчищев В. И. Объект гражданского правоотношения // Актуальные проблемы гражданского права / Под ред. М. И. Брагинского. — М., 1999. — С. 110.